

La burgesia hamburguina enfront de la unificació alemanya (1860-1914): una integració reeixida¹

per Marició Janué Miret

Investigadora de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra

El binomi burgesia/Estat liberal i la seva influència recíproca pel que fa a l'impuls del desenvolupament econòmic i al procés d'integració nacional han estat qüestions reincidents en la historiografia catalana contemporània. El present article es planteja aquestes qüestions en un context ben diferent, el de l'Hamburg i l'Alemanya del darrer terç del segle XIX. A les pàgines que segueixen, m'he proposat de descriure com es produí el procés d'integració de la burgesia hamburguina a l'Alemanya imperial i quines són les polèmiques i contradiccions d'interessos que calgué superar perquè, a diferència del que la historiografia ens diu sobre el cas barceloní a la segona meitat del segle XIX, almenys aparentment, es dugués a terme de manera exitosa.²

Per tal d'apropar la temàtica al lector, i que pugui ponderar adequadament el molt divers context i les grans diferències entre ambdues vies d'integració (que contrastarem a les reflexions finals), exposarem una sèrie de paral·lelismes entre la ciutat hanseàtica i la Barcelona d'aleshores.³ Com a Barcelona, a Hamburg,

1. Aquest treball és resultat del projecte «Burguesia i Estat (1870-1914): una comparació entre les ciutats d'Hamburg i Barcelona», que subvencionà la CIRIT els anys 1995 i 1996. Les dificultats de realització del treball les sintetitzarem en el fet de la pràctica inexistència d'estudis que se centrin en la burgesia hamburguina en general i/o en la seva història social (una petita excepció és R. J. EVANS, «Family and class in the Hamburg grand bourgeoisie 1815-1914», dins D. BLACKBURN i R. J. EVANS (eds.), *The German Bourgeoisie*, Londres i Nova York, Routledge, 1991, 115-139). Aquesta circumstància ha condicionat l'enfocament i ha obligat a reconstruir el procés d'integració de la burgesia a partir de les (abundants) obres existents, que aborden aspectes relacionats o parcials. Actualment treballa els precedents del període dins el projecte marc de l'Institut d'Història Europea de Magúncia «Transició o canvi revolucionari? Les elits en el pas de l'Antic Règim a la modernitat (1750-1850)».

2. Josep Fontana ha sostingut que la burgesia catalana de la primera meitat del segle XIX, partint de l'experiència liberal, havia elaborat un programa modernitzador, que va oferir a les classes dominants espanyoles amb l'objectiu de construir una «nació moderna», però que aquest projecte a la segona meitat del segle fracassà, cosa que explicaria el sorgiment del nacionalisme català. Vid. J. FONTANA, «La fi de l'Antic Règim i la Industrialització 1787-1868» a P. VILAR, (dir.), *Història de Catalunya*, vol. V, Barcelona, Edicions 62, 1988, esp. 453-464. En la mateixa línia interpretativa vegeu, també, P. PASQUAL, *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i desestructuració d'un sistema econòmic*, Barcelona, Crítica, 1990.

3. Quan expliquem, més enllà de la pura narració, processos històrics en determinats contextos, estem sempre comparant (o contrastant) implícitament. Explicitar els termes de la comparació només pot contribuir a una millor comprensió del fenomen que s'analiza. Això, fins i tot, quan un dels

el període entre 1870 i 1914 marcà un gir en les relacions entre la burgesia local i l'Estat, si bé, com he indicat, en sentit oposat, cosa que caldria explicar. En ambdós casos, es tracta de ciutats comercials de llarga tradició, on el port jugava un paper econòmic central.⁴ A més, durant el període que tractem, totes dues eren les segones ciutats del seu Estat quant al nombre de població i les primeres pel que fa al desenvolupament econòmic, tot i no ser-ne les capitals polítiques. A l'inici de l'etapa, ambdues ciutats tenien entorn d'uns 200.000 habitants, encara que Hamburg va créixer més ràpidament.

Per tots aquests motius, la política econòmica i comercial de l'Estat era particularment important per a les dues metròpolis, la qual cosa va comportar fortes tensions, tot i que en direccions oposades. La major part dels industrials i comerciants catalans demandaven l'establiment d'aranzels proteccionistes a un Estat molt poc sensibilitzat per als interessos industrials. En canvi, a Alemanya, la burgesia hamburguina es resistí a la política proteccionista que defensaven els grans propietaris agraris i una part dels industrials. En tots dos casos, la política colonial va jugar un paper central, tot i que, si bé Catalunya havia guanyat aquest mercat més aviat, també el va perdre abans. La pèrdua de les colònies disminuí la confiança de la burgesia econòmica barcelonina en la capacitat modernitzadora de l'Estat. Les burgesies hamburguina i barcelonina coincidiren en la poca representació a les respectives institucions polítiques estatals. També a Hamburg, tot i l'existència d'una cambra estatal de representació territorial (*Bundesrat*), es pot parlar d'una «burguesia política frustrada» que, com a Barcelona, va buscar altres mecanismes per tal d'influir en les decisions del govern, atès que la seva participació al parlament imperial (*Reichstag*), fou cada vegada més limitada. Totes dues ciutats van ser capdavanteres pel que fa a l'organització patronal.

---

dos termes de la comparació no s'aprofundeix en el mateix grau (cosa que rarament és possible), i malgrat el (o precisament pel) principi selectiu que implica tota comparació. El contrast de determinats processos en contextos històrics diferenciats pot ser, de cara a la comprensió de les seves particularitats, tan positiu com, o més que, la restricció de la comparació a casos paral·lels. A la vegada, atès que la història cal entendre-la com una ciència dinàmica, els interrogants plantejats per l'anàlisi comparativa i la seva discussió només poden contribuir a avançar cap a una comprensió més global dels processos històrics. Per a una teorització de les característiques i possibilitats de la pràctica comparativa dels historiadors, vegeu el molt interessant article de H.-J. Puhle, «Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers», dins J. Kocka i T. Nipperdey (eds.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, Munic, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979, 119-136.

4. Tot i que cal considerar el caràcter més industrial de Barcelona, fa temps que Angels Solà insisteix en l'heterogeneïtat dels grans contribuents de la ciutat a mitjan segle XIX, la rellevància de les activitats comercials i l'escàs pes dels fabricants (*vid.*, entre d'altres, «Informes, crítiques i suggeriments a l'entorn de la historiografia sobre la burgesia catalana del segle XIX», *Afers* 16, 1993, 419-438, esp. 429-430; i «Els fabricants catalans en el segle XIX. Algunes notes», *L'Avenç* 169, 1993, pp. 22-25, esp. 25). D'altra banda, aquesta mateixa autora ha suggerit com a particularitat de la burgesia barcelonina en el context espanyol el fet que, «Arreu la burgesia va beneficiar-se dels negocis immobiliaris i dels serveis, però no sembla que a Barcelona aquesta mena de negocis fossin l'origen dels seus ingressos (llevat dels grups especialistes en el ram), car per a molts membres de l'alta burgesia l'activitat industrial va ser el més important» (Solà, «Informes, crítiques...», 438). Quelcom semblant ha assenyalat D. L. Augustine per al cas de la burgesia hamburguina i les seves propietats immobiliàries, a «The business elites of Hamburg and Berlin», *Central European History* 24, 1991, 132-146, esp. 135.

Però, malgrat les coincidències, la transcendència de les circumstàncies descrites en relació al canvi econòmic i a les relacions entre Estat i burgesia va ser molt diferent. Com veurem, i això dóna especial interès al contrast entre ambdues evolucions, en el cas d'Hamburg, es tractava d'una «ciutat-Estat» que, tot i que va perdre gran part de la seva autonomia amb la integració a la Lliga Alemanya del Nord el 1867, gaudia de competències impensables en el cas barceloní.⁵ N'és un exemple prou significatiu, a part de la llibertat de què disposava per a la seva organització política interior, que la ciutat alemanya es pogués resistir a la incorporació al Zollverein fins al 1888. En endavant, analitzarem amb més detall en quin context aquesta acabà tenint lloc.

I. Senat i comerciants hamburguins davant l'auge prussià (1860-1871):

Hamburg era, des del 1815, un Estat autònom dins la federal «Lliga Alemanya» (*Deutscher Bund*).⁶ A través del seu riu, l'Elba, circulava el tràfic interior en la seva ruta cap a la Mar del Nord des de ciutats com Berlín i Praga. Cap al 1860, era una de les metròpolis comercials més grans d'Europa (pel seu port entraven, anualment, gairebé un milió de tones de bens). El tractat lliurecanvista anglo-francès de Cobden n'afavorí les expectatives econòmiques, ja que possibilità a Hamburg una convivència sostenible amb el Zollverein alemany (1834).⁷

5. A part d'aquesta, una altra de les grans diferències entre ambdues ciutats és que Hamburg no tenia un rerepaís comparable a Catalunya. De tota manera, aquesta circumstància cal matisar-la per l'elevada proporció de catalans residents a Barcelona durant l'etapa, que passà del 13,9% el 1857 al 30,3% el 1920. Durant la segona meitat del segle XIX (1857-1897), el 97,3% de l'augment demogràfic del Principat va ser acaparat per la capital (*vid.* X. TAFUNELL, «La construcció en Barcelona, 1860-1935: continuidad y cambio», dins J. L. GARCÍA DELGADO (ed.), *Las ciudades en la modernización de España. Los decenios interseculares*, Madrid, Siglo XXI, 1992, 3-20, esp. 4 y 5 (nota 9)). D'altra banda, Borja de Riquer ha assenyalat que la total modernització política i la creació d'un espai polític clarament català no es produirà fins als anys de la II República (*vid.* B. DE RIQUER I PERMANYER, «Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923», a GARCÍA DELGADO (ed.), *Las ciudades...*, 21-60, esp. 55, (nota 56)).

6. Pel que fa al desenvolupament d'Hamburg dins la Lliga Alemanya, *vid.*: D. ROGOSCH, *Hamburg im Deutschen Bund 1859-1866. Zur Politik eines Kleinstaates in einer mitteleuropäischen Föderativordnung*, Hamburg, Verlag Dr. R. Krämer, 1991, 206-212; R. J. EVANS, «Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910», London, Clarendon Press, 1987, VIII-1; E. BÖHM, «Der Weg ins Deutsche Reich 1860-1888», dins H. D. LOOSE (ed.), *Von den Anfängen bis zur Reichsgründung*, a W. JOCHMANN i H. D. LOOSE (eds.), *Hamburg. Geschichte der Stadt und ihrer Bewohner*, Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag, 1982, vol. I, 491-538, 491; A. SCHULZ, «Weltbürger und Geldaristokraten. Hanseatisches Bürgertum im 19. Jahrhundert», *Historische Zeitschrift* 259, 3, 1994, 637-670, 641 (també com a llibre amb el mateix títol, Munic, Stiftung Historisches Kolleg, 1995).

7. Descriu amb detall els mercats comercials hamburguins fins a l'adhesió al Zollverein, W. KRESSE, *Die Fahrgebiete der Hamburger Handelsflotte 1825-1888*, Hamburg, Museum für Hamburgische Geschichte, 1972. Sobre la política comercial d'Hamburg abans de l'Imperi de 1871, *vid.* E. WISKEMANN, *Hamburg und die Welthandelspolitik. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hamburg, Friederichsen/M. Gruyter & Co. m.b.H., 1929. Del desenvolupament del port al llarg de tota l'etapa que abraça l'article se n'ocupen: HAMBURGER FREIHAFEN-LAGERHAUS-GESELLSCHAFT (ed.), *Ein deutscher Seehafen im Dienste der Welt. 750 Jahre Hamburger Hafen*, Hamburg, Paul Hartung, 1939; A. KLUDAS; D. MAASS; S. SABISCH, *Hafen Hamburg. Die Geschichte des Hamburger Freihafens von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hamburg, Ernst Kabel Verlag, 1988, esp. 20-81; D. MAASS, *Der Ausbau des Hamburger Hafens 1840-1910*, Hamburg, Schiffahrts-Verlag Hansa, 1990; L. WENDEMUTH; W. BÖTTCHER, *Der Hafen von Hamburg*, Hamburg, Meissner & Christiansen, 2a 1930 (1a 1928).

Políticament, segons la Constitució de 1860, la ciutat-estat s'organitzava mitjançant dues institucions: el *Senat* (o govern) i la *Bürgerschaft* (o parlament).⁸ El Senat estava compost de 18 membres vitalicis (nou advocats i, com a mínim, set comerciants). Els alcaldes eren elegits pels senadors entre els seus membres. Aquests, per la seva banda, eren escollits per un gremi de senadors i membres de la *Bürgerschaft*. Els candidats a senadors havien de pertànyer a les fileres dels «notables», nucli constituït, a part de pels membres del Senat i de la Diputació de Comerç i Arts i Oficis (posteriorment, Cambra), pels alts càrrecs administratius de les diputacions (comissions consultives especialitzades nomenades pel mateix Senat) i els jutges.⁹

A la *Bürgerschaft* no hi havia representats partits polítics, sinó que els diputats s'organitzaven en tres «fraccions» o associacions informals de diputats sense disciplina de partit ni programa. Amb l'excepció d'un migrat nombre de demòcrates, el propòsit prioritari dels diputats es limitava a assolir un compromís entre els diversos interessos econòmics de la ciutat.

Amb la Constitució de 1860, els 192 diputats de la *Bürgerschaft* passaren a ser elegits per aquells que disposaven del «dret de ciutadà»: 60 pels notables; 48 pels propietaris; i 84 (un 44%) a les «eleccions generals», on només participaven els homes majors de 25 anys que disposaven del «dret de ciutadà».¹⁰ Aquest dret, l'obtenien aquells que pagaven regularment impostos i, a més, una taxa per entrar en possessió de la «carta de ciutadà». Com a resultat, un 62,5% dels diputats de la *Bürgerschaft* eren comerciants. A la vegada, com que les eleccions les organitzaven les «associacions de ciutadans», la majoria d'habitants hamburguins eren exclosos de la política local.¹¹

Pel que fa a l'administració, contràriament a Prússia, Hamburg no disposà de funcionaris fins al final del segle XIX. Fins aleshores, gairebé tota la feina d'alta

8. Trobareu una reproducció d'aquesta Constitució a J. BOLLAND, *Die hamburgische Bürgerschaft in alter und neuer Zeit*, Hamburg [Bürgerschaft], 1959, 151-166. A la mateixa obra (esp. 37-44), es comenta el seu origen i significat.

9. Ha estudiat els «notables», F.-M. WIEGAND, *Die Notabeln. Untersuchungen zur Geschichte des Wahrechts und der gewählten Bürgerschaft in Hamburg 1859-1919*, Hamburg, Verein für Hamburgische Geschichte, 1987. Sobre el funcionament d'una de les «diputacions» o consells, la de finances, podeu veure, H.-J. BOHNSACK, *Die Finanzverwaltung der Stadt Hamburg*, Hamburg, Verein für Hamburgische Geschichte, 1992.

10. Al començament dels anys 60, dels 84 diputats elegits a les «eleccions generals», la meitat eren comerciants, un 31% professionals liberals, i un 19% menestrals o botiguers (H. W. ECKARDT, *Privilegien und Parlament. Die Auseinandersetzungen um das allgemeine und gleiche Wahlrecht in Hamburg*, Hamburg, Veröffentlichungen der Landeszentrale für politische Bildung, 1980, 29).

11. Sobre l'organització política de la ciutat arrel de la Constitució de 1860, *vid.* W. JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen Reiches», dins JOCHMANN i LOOSE (eds.), *Hamburg. Geschichte der Stadt...* vol. II: W. JOCHMANN (ed.), «Vom Kaiserreich bis zur Gegenwart», 15-129, 78-81; J. BOLLAND, *Senat und Bürgerschaft*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1977, 53-56; W. STEFANI, «Zu Gast im Rathaus? Zum Verhältnis von Bürgerschaft und Senat», a M. ASENDORF *et al.* (eds.), *Geschichte der Hamburgischen Bürgerschaft 125 Jahre gewähltes Parlament*, Berlin, Verlag Frölich & Kaufmann, 1981, 13-20, esp. 16-18; W. TORMIN, «Die Arbeitsweise der Bürgerschaft», ASENDORF *et al.* (eds.), *Geschichte der Hamburgischen...* 22-36, esp. 22-26; i J. BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte der gewählten Bürgerschaft 1859-1919», ASENDORF *et al.* (eds.), *Geschichte der Hamburgischen...* 57-69, esp. 57-58.

administració la van dur a terme els senadors, els síndics o secretaris i els comerciants que, nomenats per la *Bürgerschaft*, servien a les «diputacions» a títol honorífic.

La Constitució de 1860 obrí un procés reformador en sentit liberal de la legislació hamburguina (supressió dels drets de portes, transformació dels consums en un impost indirecte, introducció de la llibertat d'indústria, separació de l'Església (evangèlica-luterana) i l'Estat, creació del registre i del matrimoni civils, reorganització del sistema escolar).¹² La voluntat del Senat d'absorbir dins la seva administració la influent antiga Diputació de Comerç (*Commerzdeputation*) s'imposà, definitivament, l'any 1866. Aleshores, els comerciants constituïren, de manera paral·lela, la Cambra de Comerç (*Commerzkammer*) com a institució autònoma. Tot i això, la Cambra podia influir la política senatorial a través de la tramesa de dos dels seus membres a cadascuna de les diputacions de comerç i navegació i d'impostos indirectes. També disposava de sis dels seients de la *Bürgerschaft*.¹³

Senat i Cambra de Comerç coincidien en la manca d'interès per la indústria. Els industrials podien assistir a les reunions de la Cambra, però sense tenir-hi representació. Amb una manufactura molt feble, a la ciutat només prosperaven empreses que treballaven amb matèries primeres estrangeres per a l'estranger, o que proveïen el sector comercial amb les infraestructures essencials. A la vegada, com que Hamburg estava mancada de mines, foneries i molins tèxtils, la industrialització hi arribà més tardanament que no pas a algunes ciutats de l'interior d'Alemanya. A més, molts béns de consum els podia aconseguir millor i més barats a l'estranger.¹⁴

La relació d'Hamburg amb Prússia era ambivalent. El Senat hamburgués era antiprussià, atès que temia l'amenaça prussiana per a la sobirania dels petits Estats. Conseqüentment, la Lliga Alemanya preferia aliar-se amb Àustria, prou allunyada d'Hamburg. En canvi, com que Àustria era proteccionista i Prússia lliurecanvista, els comerciants hamburguins s'avenien més amb els grups dominants prussians,

12. Sobre el procés reformador que es dugué a terme a l'etapa, vegeu: T. VON ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger und das Wilhelminische Deutschland im Spiegel öffentlicher Festkultur*, Frankfurt, Peter Lang, 1991, 48; EVANS, *Death in Hamburg...*, 27; BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 531-532; JOCHMANN, «Handelsmetropole des...», JOCHMANN i LOOSE (eds.), *Hamburg. Geschichte der Stadt...*, vol. II; JOCHMANN (ed.), «Vom Kaiserreich...», 15-129, 79; BOLLAND, *Die hamburgische...*, 50-51.

13. Sobre la Cambra de Comerç, *vid.*: K. GROBECKER, «Dem Heilsahnen Commercio Diensalmb-325 Jahre Handelskammer Hamburg», Hamburg, Handelskammer, 1990, esp. 69-87; R. POSTEL, *Versammlung Eines Ehrbaren Kaufmanns 1517-1992. Kaufmännische Selbstverwaltung in Geschichte und Gegenwart*, Hamburg, *Versammlung Eines Ehrbaren Kaufmanns*, 1992, esp. 68-77. Una obra clàssica és: E. BAASCH, *Die Handelskammer zu Hamburg 1665-1915*, Hamburg, Lucas Gräf & Guilleim, 1915, 2 vols. Pel que fa als membres més destacats de la Cambra, podeu consultar: HANDELSKAMMER HAMBURG (ed.), *Repräsentanten der Hamburger Wirtschaft (1850-1950)*. Hamburg, Handelskammer, 1984.

14. Tracten el desenvolupament del sector industrial aquests anys: BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 530-531; JOCHMANN «Handelsmetropole...», 23; N. FERGUSON, *Paper and Iron. Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897-1927*, Cambridge, Cambridge U.P., 1995, 30 i 2.

els grans propietaris bladers de l'est de l'Elba en aquests anys lliurecanvistes.

L'any 1861, la Diputació de Comerç participà en la primera Jornada del Comerç Alemany (*Deutscher Handelstag*), que cercava unificar les relacions comercials alemanyes. L'actitud positiva dels comerciants hamburguins davant iniciatives econòmiques conjuntes «alemanyes» s'accentuà amb el tractat comercial franco-prussià de 1862, que possibilità al Zollverein l'entrada al sistema lliurecanvista, tot i que provocà una crisi d'entesa entre els estats que hi participaven.¹⁵

El 1866 el conflicte entre Àustria i Prússia s'accentuà. El govern vienès demanà suport a Hamburg, a la qual cosa el Senat es negà. En ser interrogat el govern de la ciutat per Prússia, es proclamà neutral, però Prússia amenaçà amb ocupar la ciutat, motiu pel qual el Senat acabà cedint. Sembla que si la ciutat no va ser annexionada (com ho va ser Frankfurt), va ser perquè Bismarck pensà que acompliria millor les seves tasques com a port alemany essent un Estat federat independent que com a municipi prussià. La decisió final hamburguina, juntament amb la victòria de Prússia, aplanà el camí de la ciutat cap a la Lliga Alemanya del Nord (*Norddeutscher Bund*).

La nova Lliga ja no es basà en la igualtat jurídica dels seus membres. El Senat hamburguí manifestà reticències a la seva Constitució (1867), perquè significava la pèrdua del control, entre d'altres, sobre les banderes de comerç, correus, telègrafs, consultats, ferrocarrils, política comercial, sobirania militar i dret de legació. Tot i això, la Constitució garantí a la ciutat la condició de port lliure. Per aquest motiu, la minoria hamburguina partidària de la incorporació constituí una «Associació per a la Incorporació d'Hamburg al Zollverein» (*Verein für den Anschluß Hamburgs an den Zollverein*). Si bé de tot el territori hamburguí només una quarta part quedà com a port lliure, en aquest es concentrava la gran majoria de la població (uns 260.000 habitants davant dels 25.000 del territori incorporat). La confiança que aquest privilegi i la política comercial lliurecanvista prussiana d'aquests anys oferí als comerciants hamburguins motivà que el 1868, la «Lliga per a la Llibertat de Comerç» decidís dissoldre's.¹⁶

15. La relació d'Hamburg amb Prússia aquests anys la tracta, BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 492; BOLLAND, *Senat...* 57. Sobre la relació del Senat hamburguí amb Bismarck entre 1851 i 1890 resulta d'algun interès el primer capítol de: H. v. POSCHINGER, *Fürst Bismarck und seine hamburgische Freunde*, Hamburg, Verlagsanstalt und Druckerei M.G., 1903, 1-12.

16. Trobareu un extracte de la Constitució de 1867 a H. REINCKE (ed.), *Hamburgs Weg zum Reich und in die Welt. Urkunden zur 750-Jahr-Feier des Hamburger Hafens*, Hamburg, s.e., 1939, 296-300. De l'actitud d'Hamburg davant el conflicte austroprussià i de la posterior relació amb la Lliga Alemanya del Nord se n'ocupen: ROGOSCH, *Hamburg im Deutschen...*, 185-212; BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 497-501, 505-507; i «Wirtschaft und Politik in Hamburg zur Zeit der Reichsgründung». *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 64, 1978, 31-53, 56, 497; H-K. STEIN, «Interessenkonflikte zwischen Großkaufleuten, Handelskammer und Senat in der Frage des Zollanschlusses Hamburgs an das Reich 1866-1881.», *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 64, 1978, 55-89, 56; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 16-17; EVANS, *Death in Hamburg...*, 5; H. BUDACH, *Hamburg und der Norddeutsche Bund*, Hamburg, Hans Christian Verlag, s.d.; el capítol 6 «Hamburgs Freihafenstellung im Norddeutschen Bund» de T. HANSEN, *Hamburg und die zollpolitische Entwicklung Deutschlands im 19. Jahrhundert*, Hamburg, V. von C. Bensen, 1913, 96-111; BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte...», 58-59; W. EMMERICH, *Der Freihafen*, Hamburg, Okis, 1960, 34-35; i BOLLAND, *Die hamburgische...*, 54-55.

A partir de 1866 i fins a 1871, la discussió entre els partidaris del port lliure i els favorables a la integració al Zollverein passà a primer pla. Els grans naviliers (Godeffroy, Sloman),¹⁷ eren adversaris de la incorporació, perquè temien el cost i la durada de les formalitats duaneres. També eren favorables al port lliure els comerciants intermediaris, els exportadors a ultramar, els importadors de matèries primeres per elaborar, els comerciants de vi, els productors de productes per a l'exportació... Interessos d'importadors i exportadors estaven lligats, atès que gran part dels productes importats eren lliurats a altres països. També cal considerar que molts grans comerciants eren propietaris de magatzems i temien que quedessin devaluats amb la incorporació. Tanmateix, alguns grans empresaris tenien una posició més indefinida. Entre aquests, cal considerar els d'algunes empreses navilières de dimensions més reduïdes (Woermann, O'Swald),¹⁸ els importadors de béns que no calia elaborar i que després eren lliurats a territoris adherits al Zollverein, els importadors de matèries primeres lliures d'impost duaner i els banquers. Clarament favorable a la incorporació, només ho era la minoria de grans comerciants especialitzats en productes de, o per a, l'àrea del Zollverein, així com els industrials i menestrals, que temien quedar aïllats dels mercats circumdants i volien evitar el pagament de duanes.¹⁹

Quan esclatà la «Guerra Francoprussiana» (1870), els vells senadors hamburguins tampoc no manifestaren entusiasme per participar-hi. Tanmateix, aleshores, ja havien deixat de representar l'esperit majoritari de la població hamburguina, que havia conviscut dins la Lliga Alemanya, i que, ja el 1866, s'havia sentit atreta pel cantó prussià. A la caiguda de París de gener de 1871, li seguí la constitució del nou Imperi Alemany.²⁰ És simptomàtic que, en comunicar la notícia als hamburguins, el senador C.F. Petersen (1809-1892) manifestés: «Nosaltres els

17. Trobareu referències sobre la família Sloman i els seus negocis, entre d'altres, al continent americà a O. MATHIES, «Hamburgs Seeschiffahrt und Seehandel», dins O. MATHIES; H. ENTHOLT; L. LEICHTWEISS, *Die Hansestädte Hamburg, Bremen, Lübeck*, Gotha, Flamborg Verlag, 1928, 14-17, 23, 48, 50, 61-62, 68, 72, 74-75, 91. Sobre Godeffroy i els seus negocis colonials a Amèrica i a la Mar del Sud, vegeu, a més de l'obra que acabo de citar (17-21, 38, 86): HANDELSKAMMER HAMBURG (ed.), *Repräsentanten der Hamburger...*, 80-82; H. WASHAUSEN, *Hamburg und die Kolonialpolitik des Deutschen Reiches 1880 bis 1890*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1968, 55-62; E. SUCHANI-GALOW, *Die deutsche Wirtschaftstätigkeit in der Südsee vor der ersten Besitzergreifung 1884*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1940.

18. Sobre la família Woermann i els seus negocis comercials, sobretot, amb l'Àfrica occidental, *vid.* S. DIMIZLAFF; M. HORACEK; et al. *Hamburger Hafen*, Hamburg, Grufe & Richter, 1982, 135-136; HANDELSKAMMER HAMBURG (ed.), *Repräsentanten der Hamburger...*, 93-94; MATHIES, «Hamburgs Seeschiffahrt...», 29-30, 63-67, 80, 113, 124-125; i WASHAUSEN, *Hamburg und die Kolonialpolitik...*, 67-75. D'aquests llibres, els dos darrers (32-33 i 89-96, respectivament), tracten també l'empresa O'Swald i els seus negocis amb l'Àfrica Oriental.

19. Pel que fa a la polèmica sobre el manteniment d'Hamburg com a ciutat lliure o la incorporació de la ciutat al Zollverein, *vid.*: STEIN, «Interessenkonflikte zwischen Großkaufleuten...», 61-64; BÖHM, «Wirtschaft und Politik...», 35; E. BÖHM, *Anwalt der Handels und Gewerbefreiheit*, Hamburg, Hans Christians Verlag, 1981, 57-59; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 35; BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte...», 59-60.

20. Tracten l'actitud d'Hamburg davant la «Guerra Francoprussiana» i la Unificació: R. HAUSCHILD-THIESSEN, *Bürgerstolz und Kaiserstreue. Hamburg und das Deutsche Reich von 1871*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1979; R. HAUSCHILD-THIESSEN, «Hamburg im Kriege 1870/71». *Zeitschrift des Vereins für*

alemanys hem esdevingut el primer poble del món, i Hamburg és la perla de la corona imperial.²¹

II. Continuitat política i resistències a la democratització a l'Hamburg imperial:

a) Les característiques del sistema polític

Després de la unificació de 1871, els diferents estats alemanys mantingueren les institucions polítiques contemplades a les seves constitucions. De tota manera, a partir d'aquell moment, tots els homes hamburguins majors de 25 anys pogueren participar a les eleccions al Reichstag. Conseqüentment, a la metròpoli, el desequilibri entre aquells que disposaven del «dret de ciutadà» i els «ciutadans» de l'Imperi esdevingué una càrrega política.

D'altra banda, la creixent industrialització d'Hamburg posà les bases per a la formació del moviment obrer. A les eleccions al Reichstag, els socialdemòcrates obtingueren un percentatge creixent dels vots (del 24,1% el 1871, al 41,3% el 1878).²² L'any 1880, els socialdemòcrates aconseguiren el segon dels tres districtes electorals de la ciutat-estat, el 1883 el primer i el 1890 (amb un 58,7% dels vots), el tercer districte. En canvi, a la Bürgerschaft, l'any 1877, quan s'hi presentaren per primera vegada, només obtingueren 317 dels 12.263 vots emesos.

Com a conseqüència de la reforma del sistema judicial imperial (1876-1877), la qual posà fi als antics jutjats hamburguins, que tramètien notables a la Bürgerschaft, el 1879 aquesta i el Senat es veieren forçats a modificar la Constitució. Aleshores, els ciutadans amb dret electoral (uns 22.000 dels 450.000 habitants de la ciutat, davant els 103.000 votants al Reichstag), passaren a elegir la meitat dels diputats de la Bürgerschaft, el nombre dels quals es reduí a 160. L'altre 50% dels diputats l'elegirien, per meitats, notables i propietaris. Aquesta revisió va significar un lleuger augment de la representació «ciutadana» i una equivalent disminució de la dels notables.²³ Tot i això, l'any 1890, dels 623.000 habitants de la ciutat, 138.000 eren electors al Reichstag, però només 23.000 ho eren a la Bürgerschaft. Quatre anys més tard, només uns 26.000, menys del 5% del total

---

Hamburgische Geschichte 57, 1971, 1-45, 23-32; BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 502-503; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 15; EVANS, *Death in Hamburg...*, 1; STEIN, «Interessenkonflikte zwischen Großkaufleuten...», 70-73.

21. «Wir Deutschen sind das erste Volk der Welt geworden, und Hamburg ist die Perle der deutschen Kaiserkrone» (citat per J. BRACKER, «Das Hanseatische Bürgertum und seine Repräsentanten», a V. PLAGEMANN, *Übersee. Seefahrt und Seemacht im deutschen Kaiserreich*, Munic, Ch. Beck, 1988, 238-243, 240; i per A. WOHLWILL, *Die hamburgischen Bürgermeister Kirchenpauer, Petersen, Versmann. Beiträge zur deutschen Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts*, Hamburg, Otto Meißner, 1903, 128).

22. Tracten la vida política de la ciutat durant l'etapa que analitzo, EVANS, *Death in Hamburg...*; ECKARDT, *Privilegien und Parlament...*; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...»; BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...»; BOLLAND, *Die hamburgische... i Senat...*; TORMIN, «Die Arbeitsweise...»; BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte...»; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*; FERGUSON, *Paper and Iron...*

23. A BOLLAND, *Die hamburgische...*, 166-181 trobareu la Constitució de 1879 reproduïda.

d'habitants, disposava del dret de ciutadà, cosa que significava un 21% dels votants al Reichstag.²⁴

El petit grup dels notables seguí essent el més privilegiat políticament. Els notables no solament elegien una quarta part dels diputats de la Bürgerschaft, sinó que, simultàniament, estaven representats de manera fixa a totes les «diputacions» i gremis directors de l'Església luterana. Tots ells eren, a la vegada, ciutadans i, la major part, propietaris. Per tant, la gran majoria disposava de tres vots i, com que les eleccions de notables tenien lloc després que les dels propietaris, les quals, a la seva vegada, seguien les dels ciutadans ordinaris, sovint, utilitzaven les seves eleccions per col·locar a l'Assemblea candidats del seu gust que havien fracassat a les altres eleccions. Aquest privilegi es veia reforçat pel fet que les eleccions de notables tenien lloc cada tres anys, mentre que els propietaris i els ciutadans ordinaris només podien votar cada sis anys.

Els propietaris també votaven, com els notables, un quart dels diputats de la Bürgerschaft. Però, els diputats sorgits de les eleccions de notables també eren propietaris, i les associacions de ciutadans proposaven candidats propietaris. A més, l'Associació de Propietaris tenia membres en dues de les tres «fraccions» polítiques. D'altra banda, els propietaris disposaven de dos vots, ja que, a part de participar a les eleccions de propietaris, com que eren ciutadans, també ho podien fer a les eleccions generals. A més pertanyien també al grup dels propietaris alguns cercles de les classes mitjanes que, de fet, no tenien propietats, però que, gràcies als seus alts guanys, posseïen el dret de ciutadania i, per tant, podien votar (menestrals benestants, detallistes, empleats i funcionaris mitjans, alguns professionals liberals). Dels 160 diputats de la Bürgerschaft que hi havia el 1892, 140 eren propietaris.

Qui no disposava del dret de ciutadania, no podia esdevenir membre de les «Associacions de ciutadans», que actuaven com a «Comitès electorals» (nomenaven els candidats i els donaven suport durant la campanya). L'any 1886 es creà un «Comitè central de les Associacions de ciutadans» hamburguines. Les «Associacions de ciutadans» també jugaven un paper a les eleccions al Reichstag, quan formaven comitès electorals, que dirigien la lluita electoral pels partits de l'Imperi i després es dissolien.

Les tres «velles» fraccions de la Bürgerschaft tenien una organització molt laxa, rarament votaven homogeniament, i no disposaven de cap aparell extra-parlamentari.²⁵ La «Fracció dels Dretans» (*Fraktion der Rechten*) reunia els que donaven suport al Senat. Estava formada, principalment, per diputats elegits a les eleccions de notables. Molts d'ells provenien de les grans famílies burgeses, grup al qual pertanyien gairebé tots els senadors. S'hi podia distingir un sector proper al «particularisme hamburguís», i un altre de més inclinat als lligams amb Prússia («realistes»). Els dretans dominaven també a la Cambra de Comerç i a

24. ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 28.

25. Sobre les fraccions, vegeu, a més d'ECKARDT, *Privilegien und Parlament...*, 33-35; TORMIN, «Die Arbeitsweise...», 28; BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte...», 68-69; BOLLAND, *Die hamburgische...*, 63; EVANS, *Death in Hamburg...*, 44-45; U. BÜTTNER, «Vereinigte Liberale und Deutsche Demokraten in Hamburg 1906-1930». *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 63, 1977, 1-34, 5-6.

les diputacions. A les eleccions al Reichstag, la majoria afavoria el partit dels «Nacional-liberals» (*Nationalliberale*).

Contràriament, petits propietaris i artesans, directors dels gremis de menestrals, botiguers i petits homes de negoci pertanyien a la «Fracció dels esquerrans» (*Fraktion der Linken*), que estava connectada amb l'Associació de Propietaris. De caràcter populista, el major suport l'obtenien al centre de la ciutat. Dins la fracció, s'hi incloïen, juntament amb elements conservadors de les classes mitjanes, els pocs liberals demòcrates, que constituïen la principal oposició al Senat dins la *Bürgerschaft*.

Pel que fa a la «Fracció del Centre Esquerra» (*Fraktion Linkes Zentrum*), el suport els arribava, sobretot, dels suburbis i dels districtes agraris dels afores de la ciutat. Gairebé la meitat eren comerciants, però una proporció notable tenia interessos en el sector industrial. Cap a la meitat pertanyien a l'Associació de Propietaris.

A nivell imperial, les classes altes hamburguines (comerciants, empresaris, alts funcionaris i jutges), se sentien properes al Partit Nacional-liberal. La representació dels interessos comercials exclouïa l'apropament als proteccionistes conservadors prussians i d'altres estats alemanys, que representaven, principalment, els interessos agraris (dels 21 diputats nacional-liberals hamburguins al Reichstag que hi hagué fins al 1890, 11 van ser homes de negocis).²⁶

Tot i això, la majoria d'aquestes classes altes eren contràries a la democratització del sistema polític. Al llarg dels anys 80 i 90, el sufragi universal i la creixent participació electoral apartaren els notables de la política imperial. Després del 1900 els homes de negocis a penes van desenvolupar activitats en els partits o les associacions. En la política general, assolien, per altres mitjans, que els seus interessos fossin respectats al Reichstag. A Hamburg, gràcies a la seva hegemonia a la *Bürgerschaft* ho tenien tot clar.

De tota manera, a les decisions polítiques hi prenién part diverses institucions formals i informals, des del Senat al centre de l'estructura de l'Estat, a la Cambra de Comerç a la perifèria. Aquestes institucions eren l'escenari de lluites entre els diversos interessos econòmics. D'altra banda, el Senat estava dominat per advocats, especialistes en els tècnics aspectes legals lligats al comerç amb ultramar. Malgrat els seus lligams amb els comerciants, els advocats estaven subjectes, en virtut de la seva formació, pautes de sociabilitat i el seu paper al govern, a prendre actituds que no coincidien del tot amb els desitjos de les grans classes burgeses. Finalment, la Constitució de 1860 comportà la incorporació a la *Bürgerschaft* d'una representació dels interessos de la petita i mitjana burgesia.

b) *Demandes i resistències a l'ampliació del dret polític*

A part del fet d'excloure la majoria de la població dels drets polítics, la legitimitat de la Constitució hamburguina es veié amenaçada per la manca d'engatjament

26. FERGUSON, *Paper and Iron...*, 81-82.

burgès en la tasca política. Molts d'aquells que contribuïen amb prou impostos renunciaven al pagament de la «carta de ciutadà».²⁷

Durant els anys setanta, alguns diputats demòcrates presentaren, sense èxit, propostes d'ampliació del dret electoral. La revisió constitucional de 1879 significà un cert reforçament dels diputats provinents de les eleccions generals i, conseqüentment, una major politització a la Bürgerschaft. Aquest procés anà acompanyat d'una onada de sol·licituds de diferents associacions d'interessos que pretenien negociar amb el parlament de la ciutat.

De tota manera, la més seriosa de les pressions que s'exerciren al govern hamburguís per tal de reformar les lleis de sufragi es produí arran de l'epidèmia de còlera de l'any 1892, que causà unes 8.600 víctimes. A la societat hamburguina, es difongué un consens ampli, que una de les principals causes del desastre havia estat que el Senat i la Bürgerschaft estiguessin dominats pels interessos de notables, grans propietaris i comerciants. Aquests, d'una banda, havien perpetuat les deficientes condicions sanitàries de la ciutat. De l'altra, havien propiciat el retard en posar en coneixement de la població l'existència de l'epidèmia per tal d'endarrerir la imposició de la quarantena.²⁸

Les associacions obreres, que havien prestat ajut a l'administració en la lluita contra el còlera, no van ser les úniques a demandar contraprestacions. L'any següent a l'epidèmia es formà una «Associació per a la reforma de la Constitució» (*Verein für Verfassungsreform*). La primavera de 1894 aquesta associació persuadí el «Comitè central de les Associacions de Ciutadans» d'incloure al seu programa l'abolició de la taxa de ciutadania i la introducció d'altres activitats i professions en l'elecció del Senat, on només hi hauria de participar la Bürgerschaft. D'altra banda, l'any 1896 Friedrich Naumann va fundar l'«Associació Nacional-social» (*Nationalsozialen Verein*). Aquesta associació sostenia que era necessari de renovar socialment l'Estat i que, en aquesta renovació, calia implicar-hi la classe treballadora ampliant el «dret de ciutadà» i l'electoral.

Després que, el 1890, la llei de Bismarck contra el socialisme fou derogada, la creixent politització de la població resultà impossible de contenir. Amb l'objectiu d'integrar en l'òrbita burgesa una part de les classes mitjanes descontentes, Senat i Bürgerschaft facilitaren l'assoliment del dret de ciutadà, encara que sense abolir les eleccions de notables i propietaris. A través d'una llei, que es promulgà el 1896, es va reduir la quantitat dels guanys mínims pels quals calia contribuir per poder votar i s'abolí la taxa que calia pagar per entrar en possessió de la carta de ciutadà. La mesura va comportar que el nombre de ciutadans amb dret a vot es doblés. Tot i això, l'any 1904, només un 22,8% (44.000) dels votants hamburguins al Reichstag (193.000) disposava del dret de ciutadania.²⁹

27. Si el 1875, dels aproximadament 380.000 habitants uns 33.700 eren ciutadans i d'aquests, 28.000 votants; el 1880 dels 454.000 habitants, només eren ciutadans 30.500 i votants 19.800 (BOLLAND, *Die hamburgische...*, 61).

28. Se centra en l'epidèmia de 1892, EVANS, *Death in Hamburg...*

29. Aquests significaven un 5,2% dels 840.000 habitants de la ciutat (ECKARDT, *Privilegien und Parlament...*, 37).

Aquesta esmena va anar acompanyada d'una reforma del sistema administratiu. L'epidèmia de còlera de 1892 havia accentuat les crítiques sobre el caràcter poc professional de l'administració local. Per la llei de reforma de l'administració, s'establí, per primera vegada a Hamburg, un alt servei civil amb una estructura de carrera modelada seguint la línia prussiana i diversos departaments al Senat. De tota manera, no fou fins a l'any 1912 que es van introduir els títols prussians a la burocràcia hamburguesa, cosa que va significar una decaiguda de la importància dels senadors comerciants. La reforma, si bé va significar un abandonament del sistema d'autogovern basat en la «ciutadania», també va marcar un augment del poder del Senat, que es reforçà amb la concessió de nous poders a l'àmbit policial. Aquestes innovacions pretenien de proveir-lo de seguretat contra el creixement dels social-demòcrates.

Malgrat les limitacions de la reforma de 1896, a les eleccions de l'any següent, va entrar a la Bürgerschaft el primer representant d'un partit polític, un antisemita (*Deutsche Reformpartei*), al qual seguiren dos més els anys 1900 i 1901. D'altra banda, molts treballadors, tot i tenir guanys inferiors, preferiren contribuir el necessari per entrar en possessió del dret electoral. L'any 1901, va ser elegit a la Bürgerschaft el primer diputat socialdemòcrata, Otto Stolten. A les «eleccions generals de ciutadans» de 1904 sortiren elegits 12 socialdemòcrates més (13 en total), que assoliren el 37,7% dels vots. A les eleccions al Reichstag de l'any anterior els socialdemòcrates havien obtingut el 62% dels vots.³⁰

L'any 1906, Senat i Bürgerschaft aprovaren un projecte de reforma del dret electoral. Segons aquest projecte, a les «eleccions generals» s'hi establirien tres «classes» de votants. Els votants del primer i segon grup, amb ingressos superiors, malgrat significar, en conjunt, numèricament, només la meitat, elegirien un total de 48 diputats, mentre que els del tercer grup n'elegirien només 24. Els territoris del Land, de vot conservador, enviarien a la Bürgerschaft 8 diputats més. Notables i propietaris elegirien, a les seves respectives eleccions, 40 diputats cadascun. Com que aquests conformaven, gairebé sense excepcions, els votants del primer i segon grup, dels 152 seients de la Bürgerschaft, la minoria de ciutadans més ben situats en disposava de 128, aquells no tan ben situats només de 24, i la resta de població no hi era representada.³¹

La reforma de 1906 provocà importants mobilitzacions populars.³² El partit socialdemòcrata va cridar els obrers hamburguesos perquè participessin a manifestacions, que donaren lloc a enfrontaments amb la policia i a empresonaments. Tretze diputats de les tres fraccions parlamentàries de la Bürgerschaft se'n

30. ECKARDT, *Privilegien und Parlament...*, 38; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 61-62, 81-82; TORMIN, «Die Arbeitsweise...», 28; BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte...», 66; BOLLAND, *Die hamburgische...*, 64-65.

31. Sobre la reforma i les discussions a què donà lloc a la Bürgerschaft i fora, vegeu: ECKARDT, *Privilegien und Parlament...*, 44-45; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 82-83; BÜTTNER, «Vereinigte Liberale...», 5-6; TORMIN, «Die Arbeitsweise...», 26-28; BOLLAND, *Senat und Bürgerschaft...*, 67-70; i *Die hamburgische...*, 65-74.

32. Sobre aquesta reforma, vegeu: M. WOLTERS, *5.3.1906. Informationen zu einer Wahlrechtsreform in Hamburg*, Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1971.

separaren i constituïren la nova fracció dels liberals units (*Vereinigte Liberale*), l'únic partit burgès organitzat a la ciutat fins al 1918. A nivell de l'Imperi, es presentaren com a federació regional del Partit Popular Progressista (*Fortschrittliche Volkspartei*). Molts dels seus simpatitzants, com ara el seu representant més destacat a la *Bürgerschaft*, Carl Petersen, estaven fortament influenciats per Naumann. Al seu programa de 1907, es posicionaren a favor de realitzar millores sociopolítiques, d'introduir el sufragi universal, i de suprimir els privilegis polítics, ni que fos de manera progressiva.

Els liberals units estaven convençuts que el creixement de la socialdemocràcia no es podria impedir mitjançant la repressió política. D'altra banda, les seves demandes socials i de reforma escolar coincidien amb els objectius socialdemòcrates. Des de 1906, ambdós actuaren coaligats a la *Bürgerschaft*. Els primers assoliren de penetrar en nuclis burgesos i, ja a les eleccions de 1907, es feren amb 18 seients. L'any 1910 obtingueren 30 diputats a la *Bürgerschaft*. D'aquesta manera, als 110 diputats de les velles fraccions s'hi enfrontaren 50 de l'oposició (socialdemòcrates i liberals units). Pel que fa als socialdemòcrates, a les eleccions a la *Bürgerschaft* de 1907, augmentaren els seus diputats de 13 a 18. De fet, en aquestes eleccions la majoria dels votants havia votat contra les «antigues» fraccions, que només aconseguiren 114.364 vots, contra 216.776 de socialdemòcrates i liberals units.³³ Tanmateix, fins a la Primera Guerra Mundial, cap membre d'uns i altres no va ser mai cridat a exercir cap càrrec a l'administració o a les diputacions.³⁴

La reforma electoral de 1906 no assolí d'evitar la politització de la *Bürgerschaft*. L'entrada al parlament de partits i polítics professionals i la sensibilització dels ciutadans obligaren les antigues fraccions a definir i fer públic el seu programa.³⁵ Si, el 1896, les tres antigues fraccions de la dreta, centre-esquerra i esquerra disposaven, respectivament, del 25%, el 38% i el 37% dels seients, el 1913 només ho feien del 25%, 25% i 21%, mentre liberals units i socialdemòcrates havien assolit, respectivament, el 15% i el 14%.³⁶

Tot i això, encara poc abans de la Primera Guerra Mundial, el fet que l'Estat imperial, a nivell local, respectés el poc democràtic sistema polític hamburguís, seguia comportant avantatges per a la burgesia de la metròpoli hanseàtica. Cal considerar que, sota la condició del sufragi universal, la relació entre les forces conservadores i les partidàries del canvi es mostrava molt perjudicial per a les primeres: a les eleccions al Reichstag de 1912, 154.420 votants es decidiren pels partits defensors del sistema vigent, mentre que 232.700 ho van fer pels liberals d'esquerra i els socialdemòcrates.³⁷ Quan, el 1914, els Socialdemòcrates aprovaren al Reichstag els crèdits de guerra i, a Hamburg, el pressupost, els

33. ECKARDT, *Privilegien und Parlament...*, 45.

34. Se centra en els «liberals units» BÜTTNER, «Vereinigte Liberale...», esp. 5-14.

35. Podeu consultar els programes dels diversos partits entorn 1906 a, BOLLAND, *Die hamburgische...*, 207-217, qui els comenta a les 75-76.

36. TORMIN, «Die Arbeitsweise...», 28; BOLLAND, *Die hamburgische...*, 74-75.

37. JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 64.

arguments per justificar els seus perjudicis electorals a la política local quebraren. El 1917, Senat i Bürgerchaft iniciaren negociacions per eliminar les «classes» de votants i, l'any següent, per abolir les eleccions de propietaris, facilitar l'assoliment del dret de ciutadà, i donar a la Bürgerschaft la influència decisiva a l'hora d'elegir els senadors. Tanmateix, el mes de novembre, abans que no arribessin a un acord, es formà a la ciutat un comitè revolucionari de treballadors i soldats que prengué el poder. La Revolució, que seguí la desfeta militar a la guerra, s'havia avançat a la reforma.³⁸

III. *Conflictes d'interessos i integració econòmica*

a) *El gir proteccionista de Bismarck*

Mentre la política lliurecanvista i l'aliança de Bismarck amb els «Nacional-liberals» es mantingué, els comerciants hamburguins van viure en harmonia amb l'Imperi. Aquesta comunió d'interessos fou motiu de tensions entre comerciants i Senat, el qual rebutjava la dissolució d'Hamburg en una gran Alemanya. El Senat intentà d'impedir el creixement de la Cambra de Comerç i insistí que es dissolgués dins la Diputació de comerç, de la qual depenia. D'altra banda, la participació hamburguina al *Bundesrat* va anar dirigida a defensar els drets de la ciutat-estat i a mantenir reduïdes les obligacions de la federació (contribucions, delegació de competències, etc.).³⁹

Aquesta situació començà a canviar a mitjan anys setanta, quan els agraris es trobaren sota la pressió dels exportadors de blat ultramarins a Alemanya i, amb la «Gran Depressió», les protestes de la indústria esdevingueren punyents. Bismarck hi veié l'oportunitat d'emparar-se en els proteccionistes per reforçar l'Imperi en sentit conservador i frenar així el creixement de la socialdemocràcia.

Aquest canvi d'orientació serví per refer les relacions entre Senat i comerciants hamburguins. Al *Bundesrat*, els representants hamburguins, d'acord amb la Cambra de Comerç, no solament s'oposaren a la tarifa duanera proteccionista de 1879, sinó també a altres iniciatives de Bismarck, alguna vegada amb èxit, com en el cas del monopoli del tabac, o la creació d'un consell d'economia. Per la seva banda, la Cambra, entre d'altres, organitzà una assemblea contestatària a Berlín. La llei de Bismarck contra els socialistes (*Sozialistengesetz*) (1878) va ser rebuda amb escepticisme pel Senat i alguns comerciants prominents, com a acte de resistència. Els procediments «laxos» de la policia política hamburguina

38. Vid. V. ULLRICH, «Die verzögerte Reform. Vom Kriegsbeginn zur Novemberrevolution (1914-1918/19)», a ASENDORF et al. (eds.), *Geschichte der Hamburgischen...*, 70 i ss.

39. Sobre la relació entre comerciants, Senat i Imperi els primers anys de la unificació, vid. POSTEL, *Versammlung Eines Ehrbaren...*, 69; BÖHM, «Wirtschaft und Politik...», 43-44; *Anwalt der Handels...*, 55-66; i «Der Weg ins Deutsche...», 507-508; EVANS, *Death in Hamburg...*, 11; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 99; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 38; WISKEMANN, *Hamburg und die...*, 203-213; EMMERICH, *Der Freihafen*, 35-38. Analitza la participació hamburguina al *Bundesrat* aquests anys, H.-G. SCHÖNHOF, *Hamburg im Bundesrat. Die Mitwirkung Hamburgs an der Bildung des Reichswillens 1867-1890*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1967.

enfront del partit proscrit desencadenaren una creixent pressió des de Berlín, que la dècada de 1880 va sotmetre la ciutat a un «moderat estat d'excepció».⁴⁰ Com a conseqüència, a les eleccions al Reichstag de 1880 es produí un gir a l'esquerra i, en lloc de representants del Partit Nacional-liberal, sortiren elegits un candidat socialista i dos del Partit Progressista (*Fortschrittspartei*). Un símbol de la nova entesa entre Senat i comerciants hamburguins es troba en el fet que, aquest any, el primer va permetre l'ampliació de la Cambra.⁴¹

b) *La incorporació al Zollverein*

Amb el canvi de conjuntura, la majoria dels «incorporacionistes» passà a defensar una «incorporació parcial», que respectés un territori de port lliure.⁴² Això va fer que alguns lliurecanvistes comencessin a vacil·lar, ja que Bismarck, que estava interessat en la funcionalitat d'Hamburg com a port comercial més gran de l'Imperi, es mostrava disposat a atorgar-lo. A més, en el territori de port lliure, s'esperava que s'hi construïren magatzems prou grans i moderns, en lloc dels actuals, que havien quedat depreciats. A alguns grans comerciants, els preocupaven els efectes del ressentiment que s'estenia a l'interior d'Alemanya contra la situació privilegiada d'Hamburg. Precisament, van ser aquests els que amb més facilitat passaren a tolerar la proposta d'incorporació parcial. El seu major capital els permetia d'afrontar els problemes financers que comportaria la incorporació. També cal considerar la creixent participació dels empresaris hamburguins en negocis de/o amb l'Alemanya interior. Així mateix, els propietaris de cases i terrenys urbans comptaven amb els beneficis que derivarien de l'enderrocament d'un gran barri situat en el territori del futur port lliure i de les noves construccions que caldria dur-hi a terme.

40. Sobre l'actitud de la premsa burgesa hamburguina davant la llei contra els socialistes, *vid.* I. BLATT, «Die Stellung bürgerlicher Hamburger Zeitungen zur Einführung des Sozialistengesetzes», *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 73, 1987, 61-95. Sobre la premsa socialista i l'actuació de la policia política de la ciutat davant la dita llei, podeu consultar J. JENSEN, *Presse und politische Polizei. Hamburgs Zeitungen unter dem Sozialistengesetz 1878-1890*, Hannover, Verlag J.H.W. Dietz Nachf. GmbH, 1966.

41. Tracten el canvi de conjuntura d'aquests anys i les primeres reaccions de comerciants i Senat: JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 18, 34-35; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 541. 34-35; POSTEL, *Versammlung Eines Ehrbaren...*, 69-71; BÖHM, «Wirtschaft und Politik...», 43-44, 48-49; BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 509-511; i E. BÖHM, *Anwalt der Handels- und Gewerbefreiheit*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1981, Staat und Wirtschaft. Beiträge zur Geschichte der Handelskammer Hamburg II, 67-78; i E. HIEKE, *Hamburgs Stellung zum Deutschen Zollverein 1879-1882. Ein Beitrag zur Wirtschaftspolitik Bismarcks*, Hamburg, Dissertationsdruckerei von Robert Kleinert, 1935, 1-15.

42. Pel que fa als diferents aspectes relacionats amb el procés d'incorporació al Zollverein d'Hamburg, que descriurà a continuació, segueixo: BÖHM, *Anwalt der Handels...*, 86-91; i «Der Weg ins Deutsche...», 522-526; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 18-21; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 98, 105-106, 117-118; STEIN, «Interessenkonflikte zwischen Großkaufleuten...», 56-58, 64-68, 70-77; FERGUSON, *Paper and Iron...*, 83-85; HANSEN, *Hamburg und die zollpolitische...*, 111-180; HIEKE, *Hamburgs Stellung...*, 1-15; WISKEMANN, *Hamburg und die...*, 211-217; EMMERICH, *Der Freihafen...*, 35-58; BERLIN, «Die ersten Jahrzehnte...», 60-61; GROBECKER, «Dem Heilsahmen...», 74-78; HAUSCHILD-THIESSEN, «Hamburg im Kriege...», 79-97; POSTEL, *Versammlung Eines Ehrbaren...*, 73; BOLLAND, *Die hamburgische...*, 56-57; i M. NEHLS, *Hamburgs Schatzkammer: Der Freihafen*, Hamburg, Lafrentz, 1985, Hamburgensien 22.

Tot i això, la proposta del canceller alemany al Bundesrat d'incorporar al Zollverein els territoris propers d'Altona, la part baixa de l'Elba i, sobretot, Sant Pauli (1880), aixecà forta oposició. La protesta s'expressà en assemblees i en un escrit impulsat per la Cambra, d'acord amb el Senat, que assolí unes 60.000 signatures. Tanmateix, el mes de maig, es constituí un «Partit Hamburguís per a la Incorporació» (*Zollanschlusspartei*), al qual s'adheriren petits comerciants i menestrals (*Gewerbetreibende*), interessats en el comerç amb l'interior d'Alemanya. Amb tot, al Senat i a la Cambra, que el mes de juny iniciaren les discussions sobre com caldria organitzar el port en cas d'incorporació, s'obrí pas una actitud tàctica favorable al compromís.

A finals d'octubre, 32 destacats grans comerciants (un 15% dels més grans),⁴³ dirigiren un escrit a l'emperador, on es manifestaven partidaris de la incorporació, sempre que es mantingués un territori de port lliure de tamany suficient. En aquest escrit, que contestaren uns 1.700 mitjans i petits comerciants, es qualificava els adversaris de la incorporació de «particularistes» i «anti-alemanys».

El març de 1881, després que dimitís l'alcalde anti-incorporacionista Kirchenpauer, el Senat, representat per Johannes Versmann, i l'Imperi començaren les negociacions oficials.⁴⁴ Dos mesos més tard, arribaren a un acord, que contemplava els desitjos de la Cambra de Comerç: manteniment d'un territori de port lliure; admissió en aquest de la indústria d'exportació i les drassanes; manteniment de les concessions en els procediments d'expedició; creació d'una administració duanera hamburguina; i participació de l'Imperi en les despeses ocasionades per la incorporació i el desallotjament dels barris de la ciutat que caldria enderrocar. Per a la transformació del territori destinat a port lliure, es fixà un termini fins a l'octubre de 1888, quan es consumaria la incorporació.⁴⁵ El gener de 1882, el Reichstag concedí els 40 milions de marcs acordats com a contribució a les despeses de la incorporació (d'un total d'uns 112,7 milions).⁴⁶

La incorporació posà fi al «particularisme» dels senadors que, des d'aleshores, situaren els interessos hamburguins en el marc de l'Imperi Alemany.⁴⁷ D'altra

43. El percentatge el dona STEIN, «Interessenkonflikte zwischen Großkaufleuten...», 75-76.

44. Sobre Kirchenpauer i Versmann i la seva actitud davant la Guerra Austroprussiana, la Lliga Alemana del Nord, la «Guerra Francoprussiana», la formació de l'Imperi i la incorporació al Zollverein, *vid. A. WOHLWILL, Die hamburgischen Bürgermeister... També podeu consultar HAUSCHILD-THIESSEN, «Hamburg im Kriege...», 47-56.*

45. Sobre la construcció del nou port i magatzems, vegeu, entre molts d'altres, H. J. TEUTEBERG, «Die Entstehung des modernen Hamburger Hafens (1866-1896)», *Tradition* 17, 1972, 257-291; R. HÜCKING; E. LAUNER, *Tuten & Blasen*, Hamburg, Galgenberg, 1988, 73-80; E. SIMON, *Hamburg. A Gateway for the World 1189-1989*, Londres, A Lloyd's Special Supplement, s.d., p. 148-149 (sense numerar).

46. El text de l'acord d'incorporació al Zollverein d'Hamburg el reproduïx, REINCKE (ed.), *Hamburgs Weg zum Reich...* 301-306.

47. Sobre les qüestions relacionades amb els efectes de la integració d'Hamburg al Zollverein i la fi del «particularisme», *vid. EVANS, Death in Hamburg...*, 11; BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 502-503, 516, 526-527, 535-536; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 31, 98-117, 218, 541; FERGUSON, *Paper and Iron...*, 83-85. Tracta parcialment la qüestió del «particularisme», J. GROLLE, «Das Hamburgbild in der Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts», a I. STEPAHN; H.-G. WINTER (eds.), «Heil über dir, Hammonia. Hamburg im 19. Jahrhundert. Kultur, Geschichte, Politik», Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1992, 17-46.

banda, els comerciants, que abandonaren la política, tot i intentar corregir les mesures proteccionistes, es convenceren que la millor manera de servir el comerç era a través d'una adequada política comercial.⁴⁸ Si, el 1859, el 60 per cent dels diputats de la *Bürgerschaft* eren comerciants, el 1913, només ho era al voltant d'un terç.⁴⁹

El constructor de vaixells Hermann Blohm jugà un paper decisiu en el procés d'organització patronal combativa contra el moviment obrer que s'inicià. L'Associació de la Indústria del Ferro d'Hamburg (*Verband der Eisenindustrie Hamburgs*) (1888), marcà la pauta amb la utilització del *lockout*, tàctiques per interrompre les vagues, llistes negres, i un intercanvi laboral polititzat. L'any 1890 Blohm fundà l'Associació Unida dels Industrials del Metall Alemanys (*Verband Deutscher Metallindustrieller*) i l'Associació d'Empresaris d'Hamburg-Altona (*Arbeitgeber-Verband Hamburg-Altona*). En pocs mesos, les associacions obreres més grans van perdre gairebé la meitat dels seus membres. Cap a 1895, després de l'epidèmia de còlera, el nombre de socis havia davallat de més de 30.000 el 1890 a uns 11.000. Els empresaris expandiren el nombre de membres i activitats (organització de «sindicats grocs», imposició d'una disciplina de treball més rígida). Si l'any 1890 es trobaven sota l'òrbita de l'Associació d'Empresaris uns 50.000 treballadors, cap al 1913, n'hi havia unes 8.300 companyies i uns 129.000 treballadors.⁵⁰

La intransigència de part de l'empresariat hamburguís es posà especialment en relleu durant la vaga de novembre 1896-febrer 1897 al port, on hi treballaven uns 26.000 homes. Els vaguistes demanaven un augment de sou de 4,20 a 5 marcs per hora i no treballar més de 36 hores seguides. La policia hamburguina recollia els noms d'aquells que propagaven la vaga (un terç dels treballadors del port eren jornalers). Després d'una setmana, s'havien sumat al moviment 8.000 treballadors, de manera que el port ja no podia funcionar. L'actuació dels treballadors va sorprendre sindicats i socialdemòcrates, que havien argumentat contra la vaga per la feblesa de l'organització obrera. El segon dia de vaga, els empresaris prengueren mesures contra aquells que no es presentessin a la feina en el termini de dos dies. Tanmateix, els treballadors proclamaren la vaga general. En una setmana, els vaguistes arribaren als 14.500. En aquestes alçades, el Senat es manifestà a favor dels empresaris. Es prohibí la capta de diners per als vaguistes i es protegí els esquiroles. Després de quatre setmanes, la direcció dels vaguistes sol·licità al Senat que actués de mitjancer. Tanmateix, els empresaris negaren tota concessió, i el Senat demanà als vaguistes, com a condició per actuar, el retorn

48. Sobre l'actuació dels comerciants hamburguins en aquest sentit entre 1890 i 1900, *vid.*, D. STEGMANN, «Linksliberale Bankiers, Kaufleute und Industrielle 1890-1900», *Tradition* 21, 1976, 4-49.

49. BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 536.

50. Sobre l'organització patronal a la ciutat i la seva actuació, vegeu, a més de FERGUSON, *Paper and Iron...*, esp. 68-73; K. SAUL, «Machtsicherung und Gegenoffensive. Zur Entstehung des Arbeitgeber-Verbandes Hamburg-Altona 1888-1890», *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 72, 1986, 105-138; i K. SAUL, «Verteidigung der bürgerlichen Ordnung oder Ausgleich der Interessen? Arbeitgeberpolitik in Hamburg Altona 1896 bis 1914», dins A. HERZIG; D. LANGEWIESCHE; A. SYWOTTEK (eds.), *Arbeiter in Hamburg. Unterschichten, Arbeiter und Arbeiterbewegung seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert*, Hamburg, Verlag Erziehung und Wissenschaft, 1983, 261-282.

al treball. Aleshores, la direcció dels vaguistes aconsellà d'abandonar la vaga, proposta que els treballadors declinaren. Una setmana més tard, la direcció insistí, i els treballadors, exhausts, es veieren obligats a cedir.

De tota manera, la intransigència empresarial no aconseguí d'impedir la recuperació de la militància sindical. L'any 1900 els sindicats disposaven d'uns 36.724 membres, el 1905 d'uns 66.000, el 1908 havien passat a ser uns 100.000 i; cap al 1913, uns 142.338.⁵¹

c) *La integració econòmica a l'Imperi*

El contracte d'incorporació al Zollverein conduí Hamburg a esdevenir la ciutat portuària puntera de l'Imperi.⁵² Si, els anys setanta, gairebé la meitat dels vaixells que entraven a Hamburg eren britànics, cap al 1913 només ho era el 29%, mentre que els vaixells amb bandera alemanya totalitzaven el 60%. La flota mercant alemanya, la segona més gran del món, facturava al voltant del 13% de tot el tonatge mundial. L'any 1911, Hamburg significava el 36,3% del volum comercial global alemany, cosa que corresponia a una participació en el comerç global mundial del 4,5%.⁵³ Cap al 1913, entorn del 42% de les importacions alemanyes i el 38% de les exportacions passaven a través de la ciutat hanseàtica. Aleshores, l'Imperi s'havia convertit en el mercat comercial més important per a Hamburg: al voltant del 31% de tots els béns que arribaven a Hamburg tenien el seu origen a la resta d'Alemanya, i el 36% de tots els béns que sortien de la ciutat tenien el seu destí en altres parts de l'Imperi.⁵⁴ La participació de la ciutat en el tonatge navilier global alemany significava el 57%. Aquesta bona conjuntura econòmica va contribuir al fet que la ciutat hanseàtica s'identifiqués amb els interessos del govern imperial.

51. El moviment obrer és un dels àmbits de la història hamburguina més ben investigats, molt millor que no pas el de la burgesia. Entre la nombrosa bibliografia sobre aquests anys, recomanaria: HERZIG, LANGEWIESCHE, SYWOTTEK, (eds.), *Arbeiter in Hamburg...*; H. KUTZ-BAUER, *Arbeiterchaft, Arbeiterbewegung und bürgerlicher Staat in der Zeit der Großen Depression. Eine regional- und sozialgeschichtliche Studie zur Geschichte der Arbeiterbewegung im Großraum Hamburg 1873 bis 1890*, Bonn, Verlag J.H.W. Dietz Nachf., 1988; M. GRÜTTNER, *Arbeitswelt an der Wasserkante. Sozialgeschichte der Hamburger Hafenarbeiter 1886-1914*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1984, *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 63; W. GEIERHOS, *Arbeiterbewegung in Hamburg bis 1918*, Hamburg, Museum für Hamburgische Geschichte, s.d.; i KLUDAS; MAASS; SABISCH, *Hafen Hamburg...*, 82-111. Se centra en la vaga del port de 1896/1897, H.-J., BIEBER, «Der Streik der Hamburger Hafenarbeiter 1896/97 und die Haltung des Senats», *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 64, 1978, 91-148. Sobre els informes elaborats per la policia política hamburguina referents als ambients obrers, *vid. R. J. EVANS* (ed.), *Kneipengespräche im Kaiserreich. Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892-1914*, Reinbeck, Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1989.

52. *Vid.*, en aquest sentit, ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 541; H. WASHAUSEN, *Hamburg und die...*, 22; i V. ULLRICH, *Die hamburgische Arbeiterbewegung vom Vorabend des Ersten Weltkriegs bis zur Revolution 1918/19*, Hamburg, Lüdtke, 1976, vols. 1 i 2, 3. Sobre l'actitud d'Hamburg davant la política duanera i comercial de l'Imperi podeu consultar WISKEMANN, *Hamburg und die...*, 239-250.

53. ULLRICH, «Die verzögerte Reform...», 4.

54. Un 22% dels béns que arribaven a Hamburg provenia de la resta de l'Europa continental, un 19% de les Illes Britàniques, un 10% de l'Amèrica del Nord i Amèrica Llatina, i un 9,5% d'Àfrica, Àsia i Austràlia (els mercats que creixien amb més rapidesa). De les exportacions, gairebé un 36% eren destinades a la resta de l'Europa continental, un 13% a les Amèriques, i un 8% a les Illes Britàniques (segueixo FERGUSON, *Paper and Iron...*, 22-35).

Abans de la integració, la burgesia hamburguina, que no compartia els extrems nacionalistes de la política colonial, s'havia oposat, amb èxit, a la inclusió de les colònies al territori duaner, i el Senat no havia mostrat cap interès a jugar un paper en l'administració de les colònies.⁵⁵ Tanmateix, amb el nou port s'obrien possibilitats insospitades per a la política colonial i de flota de la «gran alemanya». Amb la instal·lació de línies de vapors regulars, la major part dels negocis d'importació i exportació alemanys amb les colònies es desenvolupà a través del port hamburguís. Quan, el 1883, s'inicià l'embranchida colonial, el navilier Woermann va convèncer la Cambra de Comerç perquè dirigís al Senat un memorial, on es demanava a l'Imperi protecció per als interessos alemanys a l'Àfrica. Malgrat l'inicial escepticisme del Senat, que es resistia a abandonar el principi de no-intervenció de l'Estat en els assumptes del comerç, la majoria arribà al convenciment que, a la llarga, els interessos ultramarins no es podrien protegir de cap altra forma. Els anys 1890, etapa en què els lligams comercials amb Àfrica i l'Orient Llunyà s'expandien, els homes de negocis hamburguins (W. O'Swald, J. Strandes), jugaren un paper important a la Societat Colonial (*Colonialgesellschaft*). La participació d'Hamburg en la política colonial contribuï, també, a la dissolució del «particularisme». Així mateix, la burgesia hamburguina compartí l'entusiasme nacionalista per la moderna flota de guerra. El suport que assolí a Hamburg la propaganda de la flota en el marc de les visites de l'emperador Guillem II els anys 1897 i 1899, tenia a veure amb l'esperança que una forta presència al mar aniria acompanyada d'un major interès pels negocis d'importació i exportació ultramarins.

La incorporació d'Hamburg donà un gran impuls a la seva industrialització.⁵⁶ Les drassanes hamburguines esdevingueren les principals de l'Imperi (Blohm & Voss (1877), Reiherstieg (1706), Vulcan d'Estetina (1909)).⁵⁷ També cal destacar

55. Es concentra en els diferents aspectes de la política d'ultramar alemanya a l'etapa de l'Imperi, V. PLAGEMANN (ed.), *Übersee. Seefahrt und Seemacht im deutschen Kaiserreich*, Munic, C.H. Beck, 1988. A més d'aquest mateix llibre, tracten la relació d'Hamburg amb la política colonial i de construcció de flota de l'Imperi: E. BÖHM, *Überseehandel und Flottenbau. Hanseatische Kaufmannschaft und deutsche Seerüstung 1879-1902*, Düsseldorf, Bertelsmann Universitätsverlag, 1972, Studien zur modernen Geschichte 8; i BÖHM, *Anwalt der Handels...*, 78-80; i «Der Weg ins Deutsche...», 516-517; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 31-32; ELSNER, *Kaisertage. Die Hamburger...*, 31, 436, 451, 547-548; FERGUSON, *Paper and Iron...*, 83-85; ULLRICH, «Die verzögerte Reform...», 2; WASHAUSEN, *Hamburg und die Kolonialpolitik...*; WISKEMANN, *Hamburg und die...*, 217-238 i 251-255. Sobre el comerç colonial hamburguís podeu consultar, també: E. HIEKE, *G. L. Gaiser. Hamburg-Westafrika. 100 Jahre Handel mit Nigeria*, Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag, 1949; K. GROBECKER, «Dem Heilsahnen...», 79-81; i POSTEL, *Versammlung Eines Ehrbaren...*, 74.

56. Sobre el desenvolupament de la indústria hamburguina després de la incorporació al Zollverein, vegeu: BÖHM, «Der Weg ins Deutsche...», 530-531; JOCHMANN, «Handelsmetropole des deutschen...», 21-24; EVANS, *Death in Hamburg...*, 1; ULLRICH, «Die verzögerte Reform...», 4-15; i F. S. BAUMANN, *Die Bevölkerung Hamburgs. Berufstätigkeit, Handel, Industrie, Einkommen, Vermögen, Wohnungs- und Lebensmittelbedarf*, Hamburg, L. Friederichsen & Co., 1919, 24-27.

57. Les drassanes de Blohm & Voss passaren de tenir 800 treballadors el 1877, a 1.200 el 1883, 5.300 el 1905 i més de 10.000 el 1913 (ULLRICH, «Die verzögerte Reform...», 6-9). Sobre aquestes drassanes vegeu, a més: DOMIZLAFF; HORACEK, *Hamburger Hafen...*, 138-141; i H. WALDEN, «Blohm & Voss und die russische Seekriegsrüstung vor 1914», a VEREIN HAMBURG-JAHRBUCH, e.V. (ed.), *Hamburger Zustände. Jahrbuch zur Geschichte der Region Hamburg*, Hamburg, Junius, 1988, 1, 161-181. Sobre la «Vulcan», vegeu: A. QUAAS, «Der "Vulcan" in Stettin und Hamburg und der "Bremer Vulkan"», dins V. PLAGEMANN

la fàbrica d'asbest i cautxú d'Alfred Calmon, que comptava entre les més grans del món; la Norddeutsche Affinerie (afineria) (1866); o els laboratoris químics i farmacèutics (Beiersdorf, 1883).⁵⁸ El creixement del comerç va fomentar també el del transport. La HAPAG (*Hamburg-Amerikanische-Packetfahrt-Aktiengesellschaft*) (1847), amb el jueu Albert Ballin (1857-1918) des de 1886 formant part de la direcció, esdevingué la societat naviliera més gran del món.⁵⁹ A les darreries del segle XIX, també tingué lloc una expansió de les oportunitats de les empreses financeres (M. M. Warburg).⁶⁰

Però els guanys més importants se'ls endugueren les cases comercials. Entre 1881 i 1912, les importacions marítimes es quintuplicaren i les exportacions es triplicaren. Si bé el percentatge mig de la ciutat era proper al de l'Imperi pel que feia a la indústria (36% i 37% respectivament), pel que feia al comerç era molt superior (39,9% i 11,4%).⁶¹

De tota manera, un gran percentatge de la força de treball estava empleada bé en empreses molt petites (amb menys de deu empleats) bé en empreses molt grans (més de 1.000). Només una o dues firmes de cada mercat regional tendien a sobresortir: a l'Orient Llunyà, A. O. Meyer i J. C. Godeffroy; l'Àfrica Occidental, C. Woermann, i Johs. Schuback i Fills... De gairebé un miler d'empreses que hi havia el 1900, només unes cinc deixaren traces de la seva existència més enllà de 1927.⁶²

(ed.), *Übersee. Seefahrt und Seemacht im deutschen Kaiserreich*, Munic, C. H. Beck, 1988, 131-134; també ULLRICH, «Die verzögerte Reform...», 6-9.

58. Tracta els seus orígens els anys 80 del segle XIX: S. WIBORG, «Ich bin nicht für Reclame!» Paul Carl Beiersdorf erfindet das Pflaster», *Wo er steht, ist Hamburg. Unbekannte Hanseaten*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1992, 40-49.

59. La HAPAG l'any 1911 tenia uns 23.500 empleats; l'any 1913 disposava de 74 línies regulars a diferents parts del món i tenia una flota de 201 vaixells i 241 vehicles auxiliars amb un total de 1,4 milions de tones brutes registrades (ULLRICH, «Die verzögerte Reform...», 4). Sobre la HAPAG i sobre Ballin i les seves ambivalents relacions amb l'Imperi, podeu consultar, a més: MATHIES, «Hamburgs Seeschiffahrt...», 24-26, 43-44, 48-54, 73, 80, 86, 98-108, 114-117, 125; DOMIZLAFF, HORACEK, u.a., *Hamburger Hafen...*, 131-135; L. CECIL, *Albert Ballin. Wirtschaft und Politik im deutschen Kaiserreich 1888-1918*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1969; R. HAUSCHILD-THIESEN, «Albert Ballin (1857-1918)», a G. AHNENS; R. HAUSCHILD-THIESEN, *Die Reeder. Laeisz. Ballin*, Hamburg, Verlag Verein für Hamburgische Geschichte, 1989, 35-67; S. WIBORG, «Gegen die Mächte, die am Werk sind, ist nicht anzukommen...» Starb mit dem wilhelminischen Kaiserreich: Albert Ballin», dins *Wo er steht, ist Hamburg. Unbekannte Geschichten bekannter Hanseaten*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1992, 109-130.

60. Sobre la banca hamburguesa, vegeu: M. POHL, *Hamburger Bankengeschichte*, Mainz, v. Hase & Koehler, 1986, esp. 73-103; E. HALLE, *Die Hamburger Giro-Bank und ihr Ausgang*, Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1891, i W. MATHIES, *Vereinsbank in Hamburg, Biographien der Aufsichtsrats und Vorstandsmitglieder seit der Gründung der Bank im Jahre 1856*, Hamburg, Hans Christian Verlag, 1970.

61. BAUMANN, *Die Bevölkerung Hamburgs...*, 17. Pel que fa al desenvolupament econòmic d'Hamburg durant el primer quart del segle XX, segueixo, bàsicament, FERGUSON, *Paper and Iron...*, 35-47 i 91. Per a una visió general de l'evolució dels diferents sectors econòmics durant tota l'etapa que abraça l'article, *vid.* WISKEMANN, *Hamburg und die...*, 255-298.

62. Per a una relació de les empreses comercials navilieres a Hamburg, *vid.* O. MATHIES, *Hamburgs Reederet 1814-1914*, Hamburg, Friedrichsen, 1924; i MATHIES, «Hamburgs Seeschiffahrt...».

Cap al 1913, les tres drassanes hamburguines i la HAPAG, empleaven una desena part de la població treballadora. Dotze empreses associades compartien un capital total que equivalia al voltant de la meitat de totes les participacions anotades a la borsa, amb les dotze empreses familiars capdavanteres a poca distància. El «gran negoci» era monopolitzat per una elit d'empreses lligades entre elles: la casa mercantil Schuback & Söhne; les línies de vaixells R. M. Sloman, HAPAG i Woermann; les drassanes Blohm & Voss, Vulcan i Reiherstieg; i els bancs Commerzbank, Vereinsbank, Norddeutsche Bank (dirigit per Max v. Schinkel), i Warburg.

Entre 1890 i 1914, l'economia d'Hamburg va créixer a una mitjana anual del 2,8%, i les seves exportacions del 4,9%. Cap al 1914, els beneficis econòmics de la seva pertinença a l'Imperi semblaven inqüestionables.

IV. Reflexions finals

Hem comprovat com, un cop integrada la ciutat-estat políticament a l'Imperi, el seu caràcter de «lliure» passà a comportar cada cop menys avantatges per a diversos interessos econòmics de la ciutat. Tot i la pèrdua d'autonomia politico-econòmica que acompanyaria la integració al Zollverein, a molts productors no els compensava el fet de veure's obligats a contribuir amb forts aranzels si volien vendre els seus productes al mercat alemany. Aquest, amb l'auge econòmic que seguí la unificació, esdevingué un client cada vegada més important per a Hamburg. Tot i l'inicial ampli consens lliurecanvista de la burgesia hamburguina, la discussió sobre la integració de la ciutat al Zollverein no es va desenvolupar sense tensions entre els diferents interessos implicats. Tanmateix, amb l'entrada al Zollverein, Hamburg va assolir, no solament que li fos acceptat de preservar una zona de port lliure, sinó que l'Estat contribuís de forma molt destacada en els costos de la seva construcció i modernització. D'aquesta manera, la ciutat entrà en la seva etapa de major èxit econòmic i de creixement industrial. Aquest suport estatal al desenvolupament d'una infraestructura fonamental en una economia basada en el comerç, el podem interpretar com una de les raons principals de la poc problemàtica integració de la burgesia de la ciutat hanseàtica a l'Imperi, com també de l'abandonament dels seus posicionaments polítics «particularistes». Com a contrast, cal no oblidar que, a Barcelona, la sol·licitud d'un territori de port lliure tenia els seus orígens ja a les acaballes del segle disset. Però, tot i la indubtable importància del port barceloní a l'època que tractem, aquesta demanda no va ser satisfeta, de forma limitada, fins ben entrat el segle xx.⁶³

63. Vid. A. COLOMINES I COMPANYYS, *El catalanisme i l'Estat. La lluita parlamentària per l'autonomia*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 203-281. Per raons d'espai, a les línies que segueixen, no detallaré les diverses aportacions sobre el canvi polític i social i el paper de la burgesia a la Barcelona de l'època. Per a una síntesi, en la qual es basen els meus arguments sobre la ciutat, remeto a RIQUER dins GARCIA DELGADO, «Los límites de la modernización política...» i, del mateix autor, «Les burguesies i el poder a l'Espanya de la Restauració (1875-1900)», *Recerques* 28, 1994, 43-58.

Al llarg de la nostra anàlisi hem observat com l'autonomia de què gaudia la burgesia hamburguina, tant en l'àmbit econòmic com en el polític, era força més àmplia que no pas la de la barcelonina. Tot i que, des de final segle XIX, a les eleccions al Reichstag sempre guanyaren les candidatures socialistes, els grans burgesos hamburguins aconseguiren de mantenir el control del poder polític local fins a les darreries de la Primera Guerra Mundial. A les institucions polítiques de la ciutat, elaboraven totes les lleis de règim interior, incloses les electorals. Com a conseqüència, les eleccions a la *Bürgerschaft*, censitàries i amb vot per «classes», tingueren un caràcter molt poc democràtic durant tota l'etapa. A la vegada, el desenvolupament d'organitzacions polítiques burgeses a nivell local va ser extremament lent. En realitat, més que no pas de partits polítics, cal parlar de l'actuació de diverses «fraccions» o grups d'individus que s'unien per diferents interessos pràctics i sectorials o per afinitats casuals i que eren dirigits per notables locals. Així doncs, en el cas hamburguí, podem parlar d'una burgesia modernitzadora pel que fa a l'economia, però conservadora a nivell polític. Com que el sistema polític estatal no significava cap impediment perquè els burgesos assolissin de preservar el ple control polític, econòmic i social a la ciutat-estat, no els calia modificar aquest sistema.

Tanmateix, com a Barcelona, durant aquesta etapa, la conflictivitat social va marcar la ciutat, on el moviment obrer s'organitzà aviat i, per tant, les actuacions de l'Estat per sostenir l'ordre social esdevingueren de primera importància. Hi contribuí que l'autonomia de la burgesia hamburguina també va comportar un retard relatiu en el context alemany en relació al desenvolupament de les infraestructures. Així, encara l'any 1892, tingué lloc a la ciutat una greu epidèmia de còlera. Les dures condicions de vida per a la població treballadora i la repressió política causaren una elevada conflictivitat, com mostra la dura vaga del port de 1896-1897. De tota manera, la conflictivitat social tampoc no va ser menor a Barcelona, on a la burgesia li mancava, no solament la possibilitat de millorar les infraestructures a través de l'administració amb mitjans eficaços, sinó també, competència per gestionar la repressió. D'aquesta forma, la burgesia barcelonina es trobava en la situació paradoxal que, malgrat les seves demandes descentralitzadores, li calia buscar suport en l'Estat per poder reprimir els moviments socials. Tant Hamburg com Barcelona van ser ciutats capdavanteres en el procés d'organització del moviment obrer. Però la burgesia hamburguina no necessitava conviure amb les contradiccions de la barcelonina, que recorria a l'Estat i l'exèrcit per combatre les organitzacions de treballadors, alhora que exigia més llibertat d'actuació en altres camps. Entre d'altres, la burgesia hamburguina disposava d'una policia política regulada per les seves pròpies institucions de govern.

Així doncs, si ens atenim a les limitacions imposades a la burgesia pel marc polític estatal, els casos d'Hamburg i Barcelona diferirien considerablement. Després de l'experiència revolucionària del Sexenni, la burgesia barcelonina participà de bon grat en el sistema polític conservador de la Restauració. Però el fre que aquest imposava al seu desenvolupament econòmic acabà esdevenint una càrrega. Conseqüentment, grups de la burgesia s'anaren apropant a opcions

polítiques que anhelaven posar fi al sistema caciquil mitjançant una política «catalanista», que demanava una major autonomia i una revisió de l'organització territorial de l'Estat. Malgrat el seu caràcter conservador, una part de la burgesia de la ciutat es trobà al cantó d'aquells que eren partidaris d'una ampliació de la participació en el sistema polític. L'actuació d'aquests cercles burgesos desembocà en la fundació d'un partit de nou encuny, que apel·lava a la massa dels votants per assolir de participar en el poder. Aquesta nova dinàmica arribà al seu punt àlgid al començament del segle xx amb la fundació i consolidació de la Lliga Regionalista, cosa que accentuà les diferències amb un estat decididament centralista.

Per tal de contextualitzar adequadament els processos d'integració de la burgesia a ambdues ciutats, però, cal encara que fem un esforç de globalització i assagem alguns elements de diferenciació entre l'evolució econòmica, política, i social d'Espanya i Alemanya al llarg del segle XIX.⁶⁴ En aquest sentit, Hans-Jürgen Puhle ha assenyalat que, malgrat que Espanya es va constituir com a Estat molt abans que Alemanya, a la primera, el procés de «construcció de la nació» (*Nation building*) fou més mancat.⁶⁵ També la industrialització va ser més àmplia i diversificada a Alemanya, que no pas a Espanya, on es concentrà només en dues províncies (Barcelona i Biscaia). El fet que la majoria de territoris alemanys es modernitzessin primer econòmicament i només força més tard políticament, acostaria el model del seu Estat, més a allò que s'esdevingué a Catalunya, que no pas al general de l'Estat espanyol. Pel que fa a la «burocratització», a Alemanya, ja en temps de Bismarck, s'hi inicià una política d'«Estat del benestar», que no trobem a Espanya fins a l'inici del segle xx, i que afavorí una menor influència de l'Església en l'Estat. Així mateix, a Espanya, la societat civil es desenvolupà de forma més lenta (fora de Catalunya), i tingué, davant l'Estat, una posició més feble, cosa que explicaria el menor desenvolupament i estructuració dels partits i del moviment obrer. Ambdós estats compartien la forta fixació de les elits de la societat civil en l'Estat. Precisament, les elits de Barcelona i Hamburg significarien excepcions a aquesta característica. La militarització va esdevenir un

64. Per les mateixes raons indicades a la nota anterior, no tractaré exhaustivament els diversos plantejaments sobre les característiques del sistema liberal espanyol i les seves elits a la segona meitat del segle XIX. Com a referències generals per a les meves consideracions en aquest article, remeto a les obres de Borja de Riquer ja indicades i, sobretot, a «Nacionalidades y regiones. Problemas y líneas de investigación en torno a la débil nacionalización española del siglo XIX», dins A. MORALES MOYA, M. ESTEBAN DE LA VEGA (eds.), *La historia contemporánea en España. Primer Congreso de Historia Contemporánea de España. Salamanca 1992*, Salamanca, Universidad, 1996, 73-89 (també, abreujat, amb el títol «Reflexions entorn la débil nacionalització espanyola del XIX», a *L'Avenc*, 170, maig 1993, 8-15). Així mateix, em semblen molt interessants els diversos treballs realitzats per Teresa Carnero Arbat sobre la temàtica, com ara «Política sin democracia en España. 1874-1923», *Revista de Occidente* 83, 1988, 43-58; o «Modernització, desenvolupament polític i canvi social: Espanya (1874-1931)», *Recerques* 23, 1990, 73-89.

65. H.-J., PUHLE, «Caminos distintos de modernización: España y Alemania en los siglos XIX y XX», dins W. BERNECKER (ed.), *España y Alemania en la Edad Contemporánea*. Frankfurt, Vervuert Verlag, 1992, 1-24. Sobre el concepte de *Nation building*, que fa referència a la creació de la consciència nacional, vegeu les aportacions dels diversos autors a C. TILLY (ed.), *The formation of National States in Western Europe*, Princeton UP, 1974, Studies in Political Development 8.

element bàsic del sistema tant a Alemanya com a Espanya. Tanmateix, a l'imperi alemany, els militars, fins a 1914, gaudiren de prestigi, atès que, fins aleshores, no experimentaren cap derrota militar, com les que patiren els espanyols a les colònies el 1898 i al Marroc.

Militarització de la societat, actuacions poc liberals, feblesa del parlament, actituds antidemocràtiques i corporativisme serien característiques del sistema polític d'ambdues societats. Així mateix, a Alemanya, les experiències positives de la industrialització, la constitució d'un Estat constitucional i de dret, el desenvolupament d'un modern Estat social i la institucionalització dels grans conflictes contribuïren a l'èxit del nacionalisme en la societat.⁶⁶ També hauríem de considerar, com ha fet Puhle, que a Alemanya, el federalisme i la major autonomia dels municipis permeteren una major diferenciació de les institucions des de baix, així com una més gran diferenciació i fraccionament de les elits, cosa que conduí a un més gran desenvolupament de la societat civil. Tot plegat facilità la realització d'aliances entre els diferents grups de la burgesia i, en definitiva, una major homogeneïtzació, així com una major influència de les capes urbanes, de la burgesia financera i dels professionals liberals sobre govern i burocràcia.⁶⁷

No podem negar que, en el cas d'Hamburg, el caràcter federal de l'Imperi coadjuvà a la perpetuació d'estructures polítiques molt poc democràtiques a nivell local. Però, d'altra banda, aquesta organització territorial va permetre un desenvolupament econòmic de la burgesia més lliure, cosa que en va facilitar l'acceptació de les estructures polítiques i administratives estatals, les quals fins avui dia no han estat qüestionades. Podríem concloure que el caràcter federal de l'estructura políticoterritorial de l'Imperi alemany va permetre un desenvolupament econòmic més efectiu dels seus diversos territoris que no pas en el cas espanyol. Aquest fet va frenar l'aparició d'opcions alternatives per a l'organització territorial de l'Estat. Precisament, aquest desequilibri entre el desenvolupament econòmic i el polític ha estat definit pels historiadors de la nova història social alemanya, defensors de la tesi del *Sonderweg*, com una característica de l'Imperi alemany de 1871-1918, i una de les causes profundes de la gran conflictivitat social que s'hi desenvolupà i del seu esfondrament a les acaballes de la Primera Guerra Mundial.⁶⁸

66. H. U. WEHLER, «Die Gefährdung des Sozialstaats durch Nationalismus und Fremdenfeindlichkeit», a J. KOCKA, H.-J. PUHLE, K. TENFELDE, *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat. Festschrift für Gerhard A. Ritter zum 65. Geburtstag*, Munic, K.G. Saur, 1994, 778-789.

67. PUHLE, «Camino distintos de modernización...».

68. L'obra paradigmàtica en aquest sentit és H. U. WEHLER, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1973, Kleine Vandenhoeck Reihe 1380. La peculiaritat alemanya pel que fa a les mancances en el procés de modernització del sistema polític ha estat rebutjada, sobretot, a D. BLACKBOURN, G. ELEY, *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford UP, 1984. Aquests autors «neomarxistes anglosaxons», tanmateix, estarien d'acord en el caràcter molt poc liberal del sistema polític espanyol a l'època (151). De tota manera, com assenyala L. Mees («La "catàstrofe alemana" y sus historiadores. El fin del régimen nacionalsocialista 50 años después», *Historia Contemporánea* 13-14, 1996, 465-484, esp. 475-476 (i nota 18)), la influència d'aquests crítics ha estat molt més notable a l'estranger que a Alemanya, a

Resum

L'article descriu com es produí el procés d'integració de la burgesia hamburguina a l'Alemanya imperial entre 1860 i 1914, i quines són les polèmiques i contradiccions d'interessos que calgué superar. Entre les raons de la reeixida integració de la burgesia de la ciutat hanseàtica a l'imperi, en destaquem dues. D'una banda, l'estructura federal de l'imperi, que si bé coadjuvava a la perpetuació d'estructures polítiques molt poc democràtiques a nivell local, va permetre un desenvolupament econòmic de la burgesia més lliure i en va facilitar l'acceptació de les estructures polítiques i administratives estatals. D'altra banda, el suport estatal al desenvolupament del nou port lliure, una infraestructura fonamental en una economia basada en el comerç com l'hamburguina. Amb la final acceptació d'incorporar-se al *Zollverein*, que no tingué lloc fins al 1888, la ciutat entrà en la seva etapa de major èxit econòmic i de creixement industrial. Com a referent, s'inclouen elements comparatius amb el cas de Barcelona a l'etapa.

Paraules clau: Hamburg (1860-1914); imperi alemany (1870-1918); comerç; democratització; *Zollverein*; port lliure.

Abstract

The article describes the process of integration of Hamburg's bourgeoisie into the German Empire, between 1860 and 1914, and examines the controversies that surrounded it and the conflicts of interest it had to overcome. Two main reasons are identified for its success. First, the federal structure of the Empire, which, while helping to perpetuate very undemocratic political structures at local level, allowed the bourgeoisie greater freedom for economic development and made it easier for them to accept the administrative structures of the State. Second, the support the State gave to the development of the new free port, a fundamental infrastructure in a trade-oriented economy such as Hamburg's. With its eventual integration within the *Zollverein* in 1888, the city entered its period of greatest economic success and industrial growth. Some comparisons are drawn with the case of Barcelona at a comparable stage of development.

Keywords: Hamburg (1860-1914); German Empire (1870-1918); democratization; trade; *Zollverein*; free port.

---

causa de la falta de traduccions de moltes de les obres clau de la nova història social alemanya. D'altra banda, com indica el mateix Mees, aquests historiadors han tingut grans problemes a l'hora de fonamentar la seva tesi de la suposada gran semblança entre l'evolució de la moderna societat burgesa en els grans països occidentals, i no han aconseguit negar el pes dels elements premoderns, que caracteritzen la història d'Alemanya (*vid.*, esp. 155 i 288-289 de la seva obra citada). Per a una visió de la història d'Hamburg a l'etapa des d'aquesta òptica neomarxista anglosaxona, *vid.* EVANS, *Death in Hamburg...*